

Модерност у животу и делима Јелисавете Начић¹

У фокусу овог рада су модерна субјективност и модеран однос према свету Јелисавете Начић (1878–1955), прве жене архитектке школоване у Србији, на којима она гради егзистенцију и индивидуалност у друштву Србије 19. века. Србија тада тек почиње да се модернизује и, под притиском времена, мења постојеће вредности. У немирним временима промена владара, династија, идеологија, државе, патријархалног друштва и стереотипа односа међу половима, самосвест о стваралачким потенцијалима, лично и професионално искуство Јелисавете Начић нису честа појава међу женама. Ослобођена бројних жени традиционално задатих оквира, закорачила је у свет „људи“ у коме се остварује као активан стваралац здања којима је ушла у историју архитектуре. Друго тежиште овог рада је разматрање реакција професионалних кругова, јавности и српске штампе на живот и рад Јелисавете Начић. Рад је поткрепљен фотографијама неких од њених бројних архитектонских остварења. Тиме је потврђена теза да се архитектонска дела могу читати као наративи јер поседују капацитет транспоновања традиције у друге епохе – могу да инспиришу док сведоче о времену свога настанка, друштвеним кретањима и времену које је уследило, подједнако као што су сведочанства о својим ствараоцима.

Кључне речи: модерност, Јелисавета Начић, архитектура, штампа, фотографија

*Бије по тој књизи одасвуда једно подземно
опирање таквом животу, животу милиона жена,
и дрхти једна жудња за животом личним и једним,
за животом који излази из неке своје теорије.*

Исидора Секулић²

О модернизацији и модерности

Зигмунт Бауман (Zygmunt Bauman, 1925–2017), британски филозоф и социолог пољског порекла, један од највећих теоретичара модерности данашњег времена, разликује чврсту (дугорочну) и флуидну (краткорочну) модерност глобалног друштва. Полазећи од људске природе и човекове потраге за идентитетом како би стекао сигурност, Бауман стаје на страну културе у давно задатим оквирима: „[...] кроз целу људску историју, посао културе био је да из пролазних људских живота и непостојаних

људских поступака просејава и талози чврста језгра трајности, да измами трајање из пролазности, непрекидност из испрекиданости те прекорачи границе које намеће људска смртност тиме што ће смртнике и смртнице ставити у службу бесмртног људског рода. Данас се такав посао све слабије тражи“.³

У покушају проналажења места Јелисавете Начић у дискурсу модерности, неопходно је у историјском и друштвеном контексту периода модернизације Србије сагледати шта је то што њен живот и делатност чини посебним.

Модернизација и модерност у Србији

У друштву Србије у периоду с краја XIX и првих деценија XX века створени су предуслови за почетак развоја новог друштвеног идентитета. Модернизација београдске чаршије по узору на метрополе Европе није била ни лак ни једноставан процес, али је била неопходна за стварање друштва у коме се могу развијати интелектуалне снаге, индивидуалности, модерности које ће покретати развој друштва.

Београд је, као тек ослобођена оријентална варош, до тог времена развијана само унутар шанца, доживљавао свој политички, друштвени и економски преображај у тежњи да постане модеран европски град. Варош сокака и чатмара, углавном неписменог становништва, неизграђених друштвених односа и политичких превирања, по коначном одласку Турака, Ферманом из 1867. године почиње да се мења. То је време првог урбанизовања, експанзије градитељске делатности, али и буђења свести да је нестручна радна снага недовољна, а образовање основа без које се не може спроводити модернизација друштва. Доношење савремених законских одредби у области школства, као што је веома значајан Закон о обавезном школовању све деце, без обзира на пол, из 1883. године, када је министар био Стојан Новаковић, пружало је добре законске оквире, али не и реална очекивања да ће у економски сиромашној земљи, без довољно школа и учитеља, уз то оптерећеној патријархалним моралом, велики проценат деце искористити то своје право. Шестогодишње основно школовање била је припрема за наставак школовања у гимназијама, реалним гимназијама и реалкама. Према Општем закону о средњим школама из 1889, реалке су биле основа за развој природних наука, док су гимназије школовале кадрове за чиновничке и учитељске послове. Као нешто сасвим ново, потребно је истаћи Инцинирску школу основану указом кнеза Александра Карађорђевића 1846. године, а по захтеву министра Илије Гарашанина.⁴ Школа је радила само три године, али се ипак сматра зачетком 170 година дуге историје

данашњих техничких факултета, и Грађевинског и Архитектонског. Ђаци ове школе могли су наставити школовање на Лицеју, основаном у Крагујевцу 1838. и премештеном у Београд 1841.⁵ Реорганизацијом Лицеја је 1853. године, уз одељења за изучавање права и филозофије, отворено Природно-техничко одељење (Јестествословно-техническо одељење).⁶ Лицеј је 1863. године, доношењем Закона о устројству Велике школе, прерастао у Велику школу.⁷ Његова одељења развила су се у Филозофски, Правни и Технички факултет. На Техничком факултету је 1896. основан самостални Архитектонски одсек. Развојем различитих научних области на тим факултетима, током четрдесетогодишњег трајања Велике школе, створили су се услови за прерастање у Универзитет као научну и образовну установу. На Техничком факултету Универзитета уредбом су организовани машински, грађевински и архитектонски одсек.

Јелисавета Начић

У тим бурним временима рађања новог друштва и новог Београда рођена је 1878. године Јелисавета Начић у породици богатог београдског трговца цинцарског порекла, Михаила С. Начића, и Милице, кћери Јована Савића, управника Управе фондова. Порекло по мајци веже је за познату породицу Ичко, чији је потомак и српски дипломата и трговац Петар Ичко. Безбрижност њеног детињства нарушавало је умирање браће и сестара у време харања туберкулозе. Остало их је троје – осим Јелисавете, брат Јован и сестра Јелена. Завршивши основну школу и гимназију, Јелисавета Начић се уписује на тек основани архитектонски одсек на новооснованом Техничком факултету Велике школе, као прва и једина девојка. Било је то време огромног броја неписмених у београдској вароши, када се о образовању женске деце није много мислило. Борећи се против „стања духа тога времена“, Јелисавета Начић је дипломирала 1900. године као прва жена архитекта школована у Србији и као једна од првих жена архитеката у Европи. А да је исти дух у Србији потрајао, сведоче нам расправе које доноси штампа тога времена о српском женском питању и реформи женских школа:

ко зна шта је гимназија и са каквим ужасним тешкоћама савлађују терете мушка деца и уз припомоћ родитеља и домаћих учитеља тај ће тек моћи да цени какав ће то терет бити за женску децу... Дакле, и наше данашње женске школе

потребују реформе у духу практичном, али женска гимназија нам је апсолутно непотребна. Јави ли се ипак какав феномен у погледу талента, ствар је врло проста, треба донети решење: ученице са одличним успехом могу продужити учење у мушким гимназијама. Ма да од целокупног женскиња нашег што је прошло кроз гимназију и Велику Школу нисмо видели још ништа феноменално.⁸

У раду Јелисавете Начић је ипак било доста тога заиста феноменалног. Завршила је факултет пет година пре горе цитираног уводника *Политике* о женском питању, као део прве генерације дипломираних студената. У време када су из европских универзитетских градова у Београд пристизали први српски стручњаци које је стипендирала држава по плану који је започео кнез Милош, запослила се у државној служби, у Министарству грађевина. Као технички приправник стиче довољно искуства и две године касније полаже државни испит. Због закона којим запошљавање жена на „мушким“ пословима није ни планирано, не успева да настави с радом у Министарству, већ, радећи у Београдској општини у инжењерско-архитектонском одсеку, почиње свој професионални рад и, захваљујући ентузијазму, таленту али и храбрости, учествује активно, практично на функцији главног архитекте града, у процесу модернизовања старог Београда и рађања његовог идентитета. Истовремено, својим животом и радом, Јелисавета Начић учествује и у модернизовању српског друштва.

Реализујући своје објекте у различитим областима, од сакралне и школске архитектуре, пројектовања јавних грађевина, приватних кућа и прве стамбене архитектуре, до учешћа у урбанистичким остварењима за уређивање теразијског платоа и парка на Калемегдану, оставила је Јелисавета Начић свој архитектонски рукопис у различитим крајевима Београда и име у историји српске архитектуре и културе.

О Јелисавети Начић је српска штампа писала (*Правда, Политика, Време*) још током њеног интензивног стварања. Најчешће су то биле белешке, вести, најаве. Различити записници, спискови и архивски документи, објављивани у *Српском техничком листу*⁹ сведоче о њеној активној ангажованости у струци, али и учешћу у решавању актуелних друштвених проблема. Њено име се није увек помињало, али је из других извора познато да се радило о њеним ангажовањима.

Када је, на самом почетку свог радног века, после учешћа на анонимном конкурс, добила трећу награду за идејно решење и пројекат цркве Св. Ђорђа на Опленцу 1904, *Политика* своје читаоце извештава да је комисија наградила најбоље

учеснике конкурса, и да је добитник, уз већ реномиране српске архитекте, и „Госпођица Јелисавета Начићева архитекта општине београдске“.¹⁰

Само учешће ове младе жене на том конкурс у коме су јој конкуренти била реномирана имена из архитектонског света, говори о особености и самопоуздању личности свесне својих способности и жеље да свој сан о бављењу архитектуром утка у српско друштво још неспремно за прихватање женске модерности. Судећи по статистичким подацима из истраживања Љубинке Трговчевић, то је „била реткост и у светским размерама“.¹¹

Годину дана касније, под насловом „Дорћолска црква“, *Политика* доноси вест: „На синоћној седници решено је, да се настави зидање дорћолске цркве на темељима, који су још пре десет година постављени. Наша општина!“¹²

Дневни лист *Правда* истим поводом, у тексту под насловом „Свети Александар Невски“, обавештава да су почели радови на темељима цркве Св. Александра Невског у Душановој улици.¹³

Храм Светог Александра Невског саграђен је на темељима дрвене конструкције из 1877. године. Пројекат за нови храм урадила је Јелисавета Начић у српско-византијском стилу. Грађење је због балканских ратова и Првог светског рата прекинуто и Храм је завршен тек 1930, али није познато у којој су мери архитекте Пера Ј. Поповић и Василије Андросов остали доследни Јелисаветином пројекту.

Пројектовањем мале спомен-цркве у Штимљу на Косову, Јелисавета Начић је осим стручности и талента за пројектовање сакралне архитектуре исказала патриотизам, хуманост и друштвену одговорност, у овом случају у складу с оснивачким циљевима Одбора г-ђе Књегиње Љубице: „да помаже цркве у Старој Србији и Македонији... Било је потребно одржавати цркву, која је одржавала последњу снагу паћеног српског народа; биле су то цркве са чијих се звонара нису чула звона, где су се шаптале молитве, за које се једва веровало да до Бога стижу...“¹⁴ Пројекат је био њен поклон у част изгинулим јунацима на овим просторима, а реализован је на иницијативу Кола српских сестара и Наке Спасић.¹⁵ Часопис *Жена и свет* о томе тада пише: „Год. 1913/14 Одбор подиже у селу Штимљу на Косову цркву – Храм Св. Архангела Михајла у част осветника косовских; овај су храм Бугари за време окупације јако оштетили, стога је, по ослобођењу, Одбор приличну суму новаца утрошио на његову оправку...“¹⁶ Црква је 2004. год. оштећена па обновљена, да би у скорије време била сасвим девастирана. Тај храм је био једино изведено архитектонско дело Јелисавете Начић ван Београда. Штампана с почетка 20. века писала је о подизању храма,

хуманости женских друштава у његовом развоју, али не и о заслугама Јелисавете Начић. Иако су чланице друштва и саме сматране модерним у својим феминистичким захтевима, у том времену још увек нису биле спремне за потпуно прихватање толике модерности жена, као ни српска штампа. А да још нису, бар не у великом броју, показују и догађаји око уређивања теразијског платоа у коме је Јелисавета Начић обављала урбанистички део посла и сарађивала с Иваном Мештровићем.

Споменичким комплексом на Теразијама под радним називом „Алегорија“, повереним Ивану Мештровићу, требало је да на фонтани – чесми доминира скулптура Победника, уметничка интерпретација југословенства. Наго тело мушкарца изазвало је огромну полемику¹⁷ и поделу Београђана и Победник је тек после рата завршио на Калемегдану, како не би изазивао стид женске младежи. Тим поводом, Друштво „Књегиње Љубице“ конзервативно је, бранећи морал друштва, припретило протестима ако се статуа Победника постави на Теразијама. Ксенија Атанасијевић, тадашња професорка Београдског универзитета, пак, изјавила је тада, уз жаљење због необразованости средине: „Колико би се ова данашња анкета чинила близу памети старим Грцима чије су најшире масе осећале дубоки пијетет према многим статуама Фидије, Пракситела...“. О подељености београдске јавности поводом тог догађаја извештава београдско *Време*.¹⁸ О откривању споменика на Калемегдану пише *Политика*.¹⁹

Слике 1. и 2. Храм Св. Архангела Михајла у Штимљу

Извор: <https://bit.ly/3onLkuQ>

О модерним архитектонским решењима Јелисавете Начић и сада би могла да говори приватна кућа Зорке Арсенијевић²⁰ у Ломиној 46, коју је адаптирала и

доградила 1907. године. Она припада ангажовању Јелисавете Начић на пројектовању и уређивању приватних кућа. Ова кућа није најзначајније њено дело, али је на њој успешно спровела спој старе и нове грађевине у модерном граду, повезала их флоралним мотивима сецесије и успоставила дијалог прошлог и новог времена. То је и у XXI веку модерна тема у архитектонским круговима, а на њу педесетих година прошлог века архитекта Богдан Богдановић (1922–2010) каже:

Ново је ново! Или боље речено – модерно – као модерно! Искључиво и самоуверено, – не допушта да се ишта друго узме као вредност, сем онога што га тренутно рађа, инспирише, носи. Па ипак, ново је – тек кад је израсло – увек помало и збуњено, као да прикрива жељу да провери, да потврди вреди ли онолико колико то у тренутку самом може да изгледа. Старо и старинско, у неком граду – увек то изгледа мудрије, или бар малициозније – јер као да са неком врстом лаког потсмеха гледа око себе, па и на себе. Некад је ово старо било младо, пркосило је свему и свима младошћу, скорошћу. Данас је, међутим, као последњу сатисфакцију добило то да му се призна да је доста видело и преживело. Право на мудрост и на мир мудраца стекло је. Понека старачки кочоперна фасада – никада лепа била није, а није то ни данас – ужива баш у томе што није нова, што није као „ове нове“ око ње. Истина – дајемо јој каткад за право.²¹

Нажалост, запуштена фасада ове руиниране куће, стиснуте између грађевина новог доба, недоступне и без икакве видљиве намене, данас не говори о времену своје младости. Подмлађена графитима, чека свој крај.

Слике 3, 4. и 5. Приватна кућа Зорке Арсенијевић, Ломина 46

Фотографије: Ана Митровски

Истом опусу архитектонског стварања Јелисавете Начић припада и кућа коју је радила за књижара Марка Марковића, на данашњој адреси Јованова 45а. Реновирана и промењене намене, ова кућа пројектована у академском стилу, с декоративном

пластиком и пиластрима, и данас сведочи о препознатљивом осећају Јелисавете Начић за лепо и модерно у времену стварања. На списку споменика културе у Београду заведена је под ИД СК 2118.

Слике 6. и 7. Приватна кућа књижара Марка Марковића

Фотографије: Ана Митровски

Дело које је Јелисавету Начић увело у историју српске архитектуре и по коме се најчешће и данас помиње је школска зграда на углу данашњих улица Краља Петра и Рајићеве, изнад Саборне цркве, у центру тадашњег Београда. Ово, за оно време, изузетно модерно здање у стилу академизма, у трећој деценији XX века званично државног архитектонског стила, и данас је основна школа и сведочи о умећу архитекте да споји функцију и естетику, као и да здање прилагоди природној косини парцеле.

Слика 8. ОШ Краљ Петар Први

Фотографија: Ана Митровски

Наменски зидана зграда, постављена на парцели где су се некада налазили стара школа и Читалиште, са Саборном црквом у близини чини репрезентативну амбијенталну целину и данашњег Београда. О школи Јелисавете Начић се често писало из различитих аспеката. Дневне новине тога времена су донеле вест: „Јуче је било освећење нове основне школе код Саборне цркве. Том свечаном чину присуствовао је министар просвете г. Андра Николић, претседник београдске општине г. Коста Главинић и доста грађана.“²² Стручна јавност је изражавала похвале. Мишљење њеног колеге архитекте Милана Минића било је: „Један од најважнијих и најуспелијих јавних објеката који је Јелисавета Начић пројектовала и извела јесте Основна школа код Саборне цркве. То је срећна урбанистичка диспозиција са лепим пропорцијама у стилу модернизоване ренесансе, где се још осећа свеж утицај њеног професора Драгутина Ђорђевића.“²³ Архитекта Богдан Несторовић, поред осталог, тврди: „[...] брижљив избор архитектонских елемената, који одговарају овој врсти зграда.“²⁴

У својим сећањима на стари Београд, у оквиру рукописа *Мемоари*, архитекта Милан Главинић бележи:

Одмах до Саборне цркве у Грачаничкој улици била је у приземној згради мушка основна школа која је била озидана пре 1852... Њено двориште је било засађено крупним дрвећем кестена у квадрат... У продужењу према Калемегдану налазила се друга приземна зграда у којој је била женска основна школа. Између оба дворишта била је дрвена ограда.

Године 1905. Порушене су обе ове старе зграде и на углу улица Грачаничке и Краља Петра (раније Дубровачка) а сада улица 7. јула подигнута је лепа монументална двоспратна грађевина за мушку и женску основну школу код Саборне цркве. Из архиве мога покојног оца Косте саопштавам копију оригиналног текста повеље која је узидана у камен темељац ове зграде. Повељу су својеручно потписали сви присутни. Из ове се повеље види ко је тада био министар просвете, председник Београдске општине и њени кметови, одборници, заменици одборника, пројектант грађевине и грађевински предузимач.

Ево текста повеље: „У име оца и сина и светога духа амин! У четвртак 20. октобра хиљаду девет стотина пете године по рођењу Христову за владе Његовог величанства Петра I краља Србије постави се темељ овој згради намењеној за основну школу код Саборне цркве у Београду у присуству председника Министарског савета, Министра просвете и црквених послова, председника, одборника и кметова општине Београдске, а по пројекту Јелисавете Начићеве.

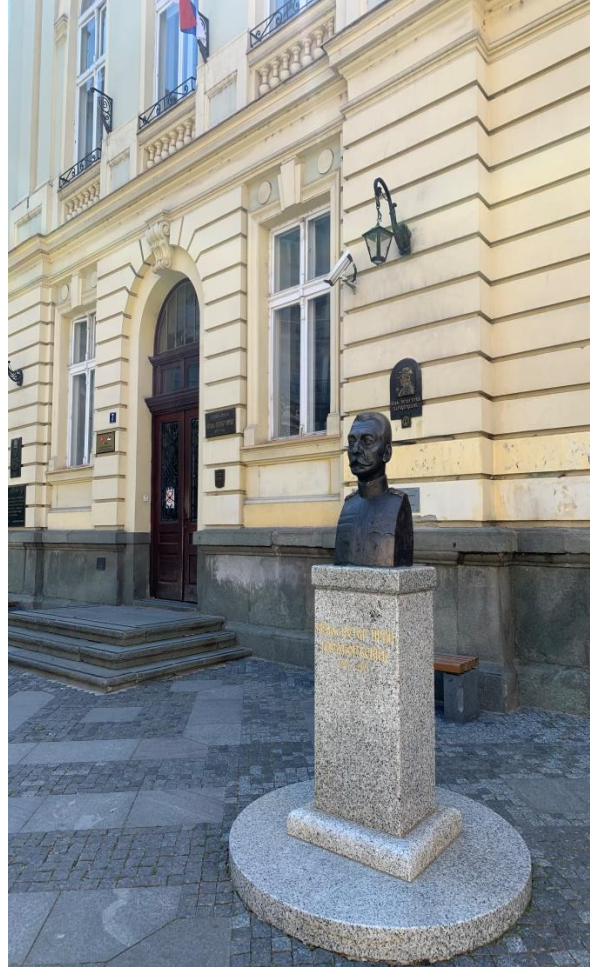
Председник Министарског савета, Министар просвете и црквених послова Љуб. Стојановић.

Председник одбора и суда општине Београдске Коста Д. Главинић.

Предузимач: Никола Викторовић и архитекта Јелисавета Начићева.“²⁵

Из бројних текстова новијег датума о ОШ „Краљ Петар Први“ и Јелисавети Начић, издајамо закључак Дивне Ђурић-Замоло, донет с временске дистанце и супротан, већ наведеном, мишљењу арх. М. Минића:

О утицајима професора факултета и старијих колега на Јелисавету Начић не може бити посебног говора због тога, што су сви елементи које је она овде применила сасвим уобичајени код свих који су и код нас и у свету пројектовали у обновљеном стилу ренесансе и барока. Она је све усвојене елементе применила, по академским правилима, а цела зграда је складно пропорционисана.²⁶

Слике 9. и 10. ОШ Краљ Петар Први

Фотографије: Ана Митровски

Допринос Јелисавете Начић уређивању калемегданског парка је Мало степениште из 1903. године. Осмислила га је у функцији везе Великог Калемегдана с Париском улицом. Изведено је у необарокном стилу од керсантита, зелкастог гранита из рипањског каменолома, што га чини ефектним. На декоративној чеоној фасади урађена је месингана чесма у облику лавље главе. Од 1979. године Мале степенице су споменик културе од изузетног значаја.

Слике 11, 12. и 13. Мало степениште на Калемегдану

Фотографије: Ана Митровски

Јелисавета Начић је оставила свој траг и у пројектовању здравствених установа. Њена модерна болница за туберкулозне болеснике, о којој сазнајемо из сведочења М. Минића²⁷ и Зоре Прице,²⁸ срушена током Првог светског рата, говори о Јелисаветином

познавању потреба оболелих од туберкулозе из породичног искуства. Прва болница ове врсте изграђена је на углу Дурмиторске и Генерала Жданова, 1912. На основу једине (колико је познато), сачуване фотографије, Дивна Ђурић-Замоло даје њено архитектонско тумачење и, поред осталог, позиционира зграду по амбијенталном, историјском и архитектонском значају.²⁹

Рад у Општини београдској подразумевао је и укључивање Јелисавете Начић у решавање стамбених проблема Београда. Све већи прилив становништва изазивао је у првој деценији XX века неконтролисан и хаотичан раст града. Из истраживања које је урадила Нада Вуксановић-Мацура, које обухвата и тај период, сазнајемо да је у предратном Београду живело 65–80% сиромашног становништва, за које није било смештаја у грађевинском реону, већ је живело у беди на просторима београдског атара.³⁰ Београд је, с насељима приватних кућа, „још увек имао карактер неразвијене вароши, а не метрополе“.³¹ У тим околностима

[п]осебно значајну новину, која говори о усвајању прогресивних концепата са Запада, представљају стамбене зграде социјалног карактера које је подигла Београдска општина 1910–1911. године у тзв. *Дунавском крају*, индустријском делу вароши, односно *први раднички станови* према пројекту прве жене архитекте у Србији Јелисавете Начић.³²

У једносратне зграде и скромне, али функционалне станове унутар њих, на углу тадашњих улица Ђуре Ђаковића и Гундулићевог венца улазило се из заједничког дворишта. Тим двориштем је Јелисавета Начић поновним повезивањем на релацији традиционално – модерно (навике будућих станара са модерним обликом становања) дала лични архитектонски печат.³³

Професионални узлет Јелисавете Начић је трајао само петнаест година. За то време интензивног стварања, развила је свој архитектонски стил и презентовала га на радовима у престоници.³⁴ Завршио се 1916. на почетку Првог светског рата, када је као жртва репресије, с бројним српским културним и јавним радницима, интернирана у Нежидер, логор у Мађарској. Као разлог се помиње славолук који је, у оквиру пројекта обнове Теразија, пројектовала у част повратка војника из балканских ратова на коме је писало да још нису ослобођени сви Срби. Тада је у Нежидеру завршило још хиљаду српских интелектуалаца који су покретали модернизацију Србије у време ширења

националне свести и идеолошког пропагирања идеје југословенства. Начићева је ухапшена „с људима који су својим знањима и политичким опредељењима могли да организују оружани отпор или устанак унутар Монархије“.³⁵ Тој тези у прилог је и белешка из *Дневника Наталије Аранђеловић, 1915–1918*.³⁶ Намеће се питање – у којој мери су модерност и лидерство Јелисавете Начић били од утицаја на одлуку о њеном интернирању у логор? Ако модернизација и модерност подразумевају колективне и индивидуалне промене у друштвеној свести,³⁷ српски интелектуалци, логораши Нежидера, могли су да представљају озбиљну опасност као иницијатори нежељених промена.

Бројна су сведочанства о биткама за слободу, о животу и култури српског народа у том тешком времену. „Највећи број српских листова и друштава на територији Аустро-Угарске био је забрањен већ првих дана рата“.³⁸ Уништаване су књиге, фотографије, новине. Хапшени су интелектуалци, ђаци и студенти.³⁹

Из тих несрећних времена за српски народ, у српској штампи наилазимо и на породичне вести у вези са Јелисаветом Начић: *Београдске новине* објављују у два наврата у рубрици *Нестали и кореспонденција* писма Јелисаветине сестре Јелене Начић, преко адвоката упућена брату Јовану.⁴⁰ Међу вестима *Велике Србије*, изашле у Солуну, 15. септембра 1918. године, бр. 873, у рубрици *Саопштења* доноси се вест о смрти Томе А. Савића, артиљеријског мајора и делегата Министра војног за Епир. Међу ожалостњенима су и „тетка Милица Начић, сестре од тетка Јелисавета и Јела и брат од тетке Јован Начић, контролор Железничке дирекције“. Све ове кратке вести говоре о тешким и несигурним начинима да било како и макар шта чланови Јелисаветиних најближих сазнају једни о другима.

Литерарно стварање међу Србима у тим страдалним временима живота под окупацијом најчешће је било епистоларно и мемоарско. О тешкој борби за опстанак из перспективе најпре мајке, а потом и супруге и образоване жене, сведочи *Дневник Наталије Аранђеловић, 1915–1918*,⁴¹ супруге официра краљеве војске. Она је највероватније познавала Јелисавету (Цају) Начић и у неколико наврата помиње догађаје из тих година њеног живота.⁴²

По повратку из логора у Нежидеру, где се удала за пројугословенски оријентисаног албанског интелектуалца Лука Лукаиа, аутора првог Арбанаско-српскохрватског речника, и родила девојчицу, Јелисавета Начић се више није бавила архитектуром. Напустила је с породицом Београд, живела у Скадру, а потом у Дубровнику, где је и сахрањена 1955. године на Српском православном гробљу на

Бонинову.⁴³ О томе да ли је одлуци о одрицању од архитектуре допринело ново животно искуство из логора, нова породица у чијим је коренима ипак патријархалност или идеологија новог друштва у коме су се развијали нови архитектонски правци, нема много поузданих података.

Закључак

Бројна архитектонска дела Јелисавете Начић и данас, као споменици српске културне баштине, сведоче о временима модернизације Србије и модернизовања српског друштва задњих деценија XIX и почетка XX века. Конституисање нове српске државе подразумевало је и велике промене на свим нивоима друштва. Београд је мењао свој изглед, ширио се ван дотадашњих простора први пут по урбанистичком плану. Под контролним механизмима државе почео је да гради и свој идентитет. Схватање да је развој друштва без образовања немогућ, подстакло је развој образовања и отварање Велике школе као највише образовне установе у тадашњој Србији. Преко потребни образовани људи довођени су најпре из других европских земаља, а потом су се школовали на Великој школи и специјализовали у најпознатијим универзитетским центрима Европе. По повратку у земљу, многи од њих су професори Велике школе у мисији образовања домаће интелигенције – стручњака, али и културних радника, иницијатора колективног националног и културног идентитета земље. У те сврхе, било је преко потребно и оснивање архитектонског одсека на новооснованом Техничком факултету Универзитета. Друштвена улога пројектоване репрезентативне архитектуре била је да на модеран начин и у националном стилу (за којим се тек трагало) представи свету нову модерну државу. У том контексту се на интелектуалке није рачунало. За разлику од мушкараца који су личне модерности развијали на потребама и под контролом државе, у процес модернизације државе и модернизовања друштва жене су се укључивале с већ развијеним индивидуалностима и модерностима. Међу њима је била и Јелисавета Начић. Као прва жена архитекта школована у Србији, доказивала је своје знање, способности и професионалност у различитим областима архитектуре. Исказивала је своју модерност пројектујући архитектуру академизма с елементима модерне сецесије (монументално здање Основне школе „Краљ Петар Први“), истицала национални стил на пројектима сакралних грађевина (храм Св. Александра Невског, Црква Архангела Михаила у Штимљу), пројектовала прве зграде заједничког становања за раднике (у духу романтизма), прву савремену специјализовану болницу,

улепшала, сарађујући с Димитријем Т. Леком, парк на Калемегдану Малим степеништем, урадила пројекат за Теразије, који због ратних страха никада није реализован. Јелисавета Начић је и у приватном животу и у професионалном остваривању углавном била вођена сопственим системом вредности, који је водио до њеног, по Бауману, „чврстог језгра вредности“. Њен живот и рад праћени су спорадичним текстовима у штампи и стручним круговима, а иза ње су остали споменици културе који и данас о њој говоре више од речи.

¹ Овај рад је резултат истраживања у оквиру пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915* (ев. број 178029) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Слободанка Пековић цитира Исидору Секулић, в.: Слободанка Пековић, *Часописи по мери достојанственог женскиња : женски часописи у Србији на почетку 20. века* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 127.

Цитат који Пековић наводи преузет је из Исидориног текста „Око једне женске књиге“, објављеног у СКГ, 4. јануара 1940, а реч је о приказу књиге Виде Ј. Радонић *На таласима живота*.

³ Zigmunt Bauman, *Fluidni život* (Novi Sad: Mediteran publishing, 2009), 124.

⁴ На овој школи је Јан Неволе хонорарни предавач, а на Великој школи редовни професор од 1869. године. Био је први српски урбаниста.

⁵ Лицеј је био смештен у посебној згради у близини Саборне цркве, да би 1844, током владавине кнеза А. Карађорђевића, био пресељен у Конак кнегиње Љубице, изграђен од 1829. до 1831, у време грађења објекта мешавина традиционалних и савремених техника грађења. Пројекат се приписује Хаџи Николи Живковићу.

⁶ На Лицеју, предмет Грађанска архитектура предавали су Симеон Прица и потом Атанасије Николић. Емилијан Јосимовић је својим предавањем Витрувијеове теорије извршио велики утицај на даљи развој архитектуре.

⁷ Велика школа је била смештена у згради садашњег Ректората Универзитета у Београду, на Студентском тргу 1, и била је под старатељством Министарства просвете и управом ректора и Академског савета. Зграда је изграђена по наруџбини Мише Анастасијевића 1863. године, у време када у Србији масивна зидана конструкција постаје доминантан стил грађења. Пројекат је урадио Јан Неволе и као новину у грађењу „применио гвоздене ливене стубове у холу Капетан Мишиног здања... Таваница је формирана од крстастих надвишених сводова који се ослањају на полукружне лукове, постављене на стубове од ливеног гвожђа“ (извор: Љиљана Ђукановић, „Развој техника грађења у стамбеној архитектури Београда током 19. и почетком 20. века“, *Наслеђе* бр. 18 (2017): 54). Капетан Мишино здање је најважнији представник романтичарске архитектуре у Београду.

⁸ „Женска гимназија“, *Политика* бр. 592, 5. септембар 1905.

⁹ Гласило Удружења српских инжењера и техничара од 1890.

¹⁰ „Награде“, *Политика* бр. 28, 8. фебруар 1904.

Комисију су чинила и тада позната имена српске архитектуре – професори Велике школе Михаило Валтеровић, Андра Стевановић и Драгутин Ђорђевић, министар грађевина.

¹¹ Љубинка Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку* (Београд: Историјски институт, Службени гласник, 2003), 209.

¹² *Политика* бр. 601, 14. септембар 1905.

¹³ *Правда* бр. 243, 15. октобар 1905.

¹⁴ *Женски свет, Време*, 6. јануар 1922.

¹⁵ Милан С. Милић, „Прва Београђанка архитект – Јелисавета Начић“, *Годишњак Музеја града Београда*, књ. III (1956): 452.

¹⁶ Жена и свет, 3. март 1925, 5.

¹⁷ Новине Правда од 10. априла 1927. објављује иницијални текст за јавну расправу о Победнику Петра Одавића, а Политика (од 20. до 22. маја 1927), прати полемику.

¹⁸ Време, 12. мај 1927, 5.

¹⁹ Политика, 8. октобар 1928.

²⁰ Ауторка овог рада није успела да пронађе поуздане потврде о идентитету Зорке Арсенијевић.

²¹ Bogdan Bogdanović, *Mali urbanizam* (Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1958), 59.

²² Политика, 24. септембар 1907.

²³ Милан С. Минић, нав. дело, 455.

²⁴ Богдан Несторовић, „Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века“, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије бр. X (1974): 158.

²⁵ Олга Латинчић, „Др Милан Главинић (Београд, 1891–Београд 1968), архитект“, Наслеђе бр. 17 (2016), <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1450-605X/2016/1450-605X1617073L.pdf> (преузето 15. 10. 2020).

²⁶ Ђурић-Замоло, Д. 1989, „Прилог познавању живота и рада архитекте Јелисавете Начић“, Годишњак града Београда књ. XXXVI (1989): 45.

²⁷ Милан Минић, нав. дело, 452.

²⁸ Зора Прица, „Цаја Начићева“, Алманах „Српкиња“, Сарајево, 1913.

²⁹ Дивна Ђурић-Замоло, нав. дело, 156–157.

³⁰ Злата Вуксановић Мацура, „Социјални станови Београда у првој половини 20. века“, Споменичко наслеђе бр. 12 (2011): 65–89.

³¹ Mirjana Roter Blagojević, „Stvaranje modernog kulturnog identiteta Beograda“, Limes plus br. 1 (2012), <https://www.limesplus.rs/images/2012-1i2/2012-1i2-Roter-Blagojevic.pdf> (преузето 12. 10. 2020).

³² Ibid.

³³ Овај комплекс радничких станова проглашен је спомеником културе („СЛ гласник РС“, бр. 30/2007). Како се у образложењу наводи: „Објекти су обликовани скромним архитектонским средствима, па на фасади и не постоји друга декорација осим врло плитке пластике сецесијске провенијенције изнад и испод прозорских отвора... Споменик културе представља значајну културно-историјску вредност, као најстарији сачувани комплекс такве врсте у Београду и ауторско остварење Јелисавете Начић, прве жене архитекте у Србији.“

³⁴ Nataša Teofilović, „Arhitektura kao identitet žene: Jelisaveta Načić, Zorica Savičić“, ProFemina 9/10 (zima/proleće 1997): 199-203.

³⁵ Ђорђе Станковић, „Српски студенти у логорима Аустро-Угарске 1914–1918“, у *Београдски универзитет у предратном периоду, народноослободилачком рату и револуцији*, ур. Добрица Вуловић, књ. 1 (Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду 1986), 68–69.

³⁶ 10. јули 1916. године, недеља, Београд.

После подне дође нам гђа Мица, рече нам да је Начићева интернирана, као и она гђица Гавриловићева што је била осуђена. Рече нам још како су јуче њих 11 одведене од госпођа, а биће све одведене које су биле истакнуте као у неким друштвима. Одвешће виђеније рођаке т.ј. присталице Карађорђевића, радикале из разних друштава, народне одбране, све ће одвести, целу општину ће одвести“, (141).

³⁷ Hilde Neunen, *Architecture and Modernity* (Cambridge, Massachusetts, London, England: MIT Press, 1999).

³⁸ Ђорђе Станковић, нав. дело, 69.

³⁹ Бранко Лазаревић, уредник Забавника, који је излазио на Крфу 1917–1918, у једном од текстова о улози уметности у ратним годинама пише: „Догађаји који су на дневном реду, и који су највећи у Историји, утичу на данашњу уметност од врха до дна... Као и све остале моћи појединих раса, и уметничка активност је ушла у дневне догађаје. Архитектура и скулптура отишле су у ровове да стварају „блокхаузе“, утврђења, споменике, гробља...“.

⁴⁰ „Стеви Аћимовићу, Женева.

Молим вас јавите моме брату Јовану Начићу, Paris rue Beau repatre 32, да смо мама и ја здрави. Цаја је у Незсудегу (Nezsudegu), да ми новац пошаље на моје име. Благодари Јелена Начићева, Влајковића 7.”

Београдске новине бр. 175, 8. август 1916, 3.

Јовану Начићу chez David Armaganien,
Rue Goetz Monin No 12

„Немој толико бринути о нама. Мама и ја смо хвала Богу здрави. Цаја нам се јавља, новац јој свакога мјесеца шиљем, здрава је. Примила сам послатих 424 кр. Мама се моли Богу да дочека да види тебе и Цају. Много те воле твоја мама и Јела Начић. Влајковића No 9.“

Београдске новине бр. 263, 4.11.1916, 5.

⁴¹ Наталија Аранђеловић, *Дневник Наталије Аранђеловић 1915–1918* (Београд: Историјски архив Београда, 2018), <https://www.arhiv-beograda.org/rs/natalija-dnevnik> (преузето 12. 10. 2020).

⁴² „8. јуни 1916. среда, Београд

Једна Немица, која је радила са Цајом Начићевом казала је како је родом из Дебрецина и како тамо сад страдају, као што смо ми лане у августу и септембру, и моли је ово: „Ако се ја вратим, да ме заштитиш од комита ваших, јер они су страшни.“ (119).

„21. јуни 1916. године, уторак, Београд

Вујић ми у поверењу рече како се боји револуције, а и Цаја Начићева казала је Пинтеровићки да се очекује нешто за 10–15 дана.“ (129).

„6. април 1918, петак, Београд

Јави нам Ружа по девојчици да је дошла из Нежидера Цаја Начићева и Маријола. Ројка је одлетела као луда код Цаје, кад ова јој рече да Ола није дошла већ да имамо од ње пакет...“ (36).

⁴³ Податак преузет из публикације: Горан Спаић и др. прир, *Култура Срба у Дубровнику 1790–2010: из ризнице српске православне Цркве светог благовештења* (Београд: Архив Србије; Дубровник: Српска православна црквена општина, 2012), 295.

Литература

Аранђеловић, Наталија. Дневник 1915–1918. Београд: Историјски архив Београда, 2018. <https://www.arhiv-beograda.org/rs/natalija-dnevnik> (приступљено 12. 10. 2020).

Bauman, Zigmunt. *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran publishing, 2009.

Bogdanović, Bogdan. *Mali urbanizam*. Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1958.

Вукасовић Мацура, Злата. „Социјални станови Београда у првој половини 20. века.“ Споменичко наслеђе бр. 12 (2011): 65–89.

Гвозденовић, Жана и др. *Сликари, ратници, сведоци: сликарство и фотографија у Србији 1914–1918*. Београд: САНУ, Музеј савремене уметности, 2017.

Dojčinović-Nešić, Biljana. „О женама и књижевности на почетку века“. *Ženske studije* br. 11/12 (2000). <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-11-12/185-o-zenama-i-knjizevnosti-na-pocetku-veka> (приступљено 12. 10. 2020).

Ђукановић, Љиљана. „Развој техника грађења у стамбеној архитектури Београда током 19. и почетком 20. века“. Наслеђе бр. 18 (2017): 54.

Ђуковић, Исидор, Лукић, Ненад. *Нежидер – аустроугарски логор за Србе 1914 – 1918*. Београд: Историјски архив Београда, 2017.

Ђурић-Замоло, Дивна. *Градитељи Београда 1815–1995*. Београд: Музеј града Београда, 2011.

Латинчић, Олга. „Др Милан Главинић (Београд, 1891–Београд 1968), архитект“. Наслеђе бр. 17 (2016), <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1450-605X/2016/1450-605X1617073L.pdf> (преузето 15. 10. 2020).

Минић, С. Милан. „Прва Београђанка архитект – Јелисавета Начић“. Београд: Годишњак Музеја града Београда, 1956.

Несторовић, Богдан. „Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века“, саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије бр. X (1974): 141–179.

Пековић, Слободанка. *Часописи по мери достојанственог женскиња : женски часописи у Србији на почетку 20. века*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.

Прица, Зора. „Цаја Начићева“. Алманах „Српкиња“, Сарајево, 1913.

Roter Blagojević, Mirjana. „Stvaranje modernog kulturnog identiteta Beograda“, *Limes plus* 1 (2012): 37–58. Доступно преко: <https://www.limesplus.rs/images/2012-1i2/2012-1i2-Roter-Blagojevic.pdf> (12. 10. 2020).

Спаић, Горан и др. прир, *Култура Срба у Дубровнику 1790–2010: из ризнице српске православне Цркве светог благовештења* (Београд: Архив Србије; Дубровник: Српска православна црквена општина, 2012), 295.

Станковић, Ђорђе. „Српски студенти у логорима Аустро-Угарске 1914–1918“. У Београдски универзитет у предратном периоду, народноослободилачком рату и револуцији, књ. 1, ур. Добрица Вуловић, 68–77. Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду, 1986.

Teofilović, Nataša. „Arhitektura kao identitet žene: Jelisaveta Načić, Zorica Savičić“. *ProFemina* br. 9/10, (1997): 199–203.

Трговчевић, Љубинка. *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Историјски институт, Службени гласник, 2003.

Heynen, Hilde. *Architecture and Modernity*. Cambridge, Massachusetts, London, England: MIT Press, 1999.

Циндори Шинковић, Марија. *Летопис културног живота 1904–1907: Политика, Правда*. Нови Сад, Београд: Матица српска. Институт за књижевност и уметност, 1992.

Шолаја, Владимир, Магдић, Адела, аут.изложбе. *Путеви српског инжењерства током XIX века=The Course of Serbian Engineering in the Nineteenth Century*. Београд: Српска академија наука и уметности, Музеј науке и технике, 1994.

Modernity in the Life and Work of Jelisaveta Načić

The focus of this paper is the modern subjectivity and the modern attitude towards the world of Jelisaveta Načić (1878–1955), the first woman architect educated in Serbia, on which she builds her existence and individuality in the society of 19th-century Serbia. At that time, Serbia was just beginning to modernize and, under the pressure of that time, change the existing values. In turbulent times exemplified by the changes of rulers, dynasties, ideologies, the state, the patriarchal society and the stereotypes of relations between the sexes, the self-awareness of the creative potentials and the personal and professional experience of Jelisaveta Načić were not common among women. Free from numerous frameworks traditionally imposed on women, she stepped into the world of "people" in which she established herself as an active creator of buildings that earned her a place in the history of architecture.

Another focal point of this paper is the consideration of the reactions of professional circles, the public and the Serbian press to the life and work of Jelisaveta Načić. The paper is supported by photographs of some of her numerous architectural achievements. This confirms the thesis that architectural works can be read as narratives because they have the capacity to transpose tradition into other epochs – they can provide inspiration while testifying to the time of their creation, social movements and the time that followed, and also stand as testimonies of their creators.

Keywords: modernity, Jelisaveta Načić, architecture, press, photography